

XXXVIII. EGYHÁZ, ISKOLA ÉS IRODALOM.

I. Római katolikusok.

Pécskának a múlt század közepén betelepített magyar népe még mostan is panaszosan dalolgtatja a törökökről, hogy

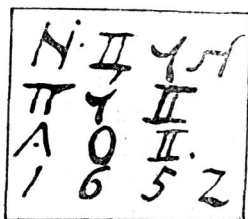
»Mihelyt városunkba értek, mindjárt templomunknak estek:
A toronyát lövöldözték, az oldalát döntögették. . . .
Oltárunkat bontogatták, *lobogónkat* hasogatták, —
Abból dohányzacskót varrtak«¹⁾.

Az oltárok, zászlók emlegetése Aradban csak a török hódítás kezdetére illik, mikor a községek általában véve még katolikusok voltak. A reformatio a szegénységgel lépést tartva terjedt. 1582-ben már azon fohászokdtak a temesvári katolikusok, bárcsak iskolájuk volna legalább, »hogy a sok lutherségeknek és tévelygéseknek vége lehetne.« De csupán három papjuk volt s azok közt egy olyan missionarius, ki magyarul sem tudott²⁾. A pankotai főesperességben azonban még 1587-ben is működtek kath. plébánosok s az egri püspök itten, vagyis Zarándmegye egész területén ekkor még 1200 arany frt értékű gabona-, bor- és báránytizedet szedett³⁾. A cathedraticus census azonban, mint maga megjegyzi, a szerént változott, többen vagy kevesebben voltak-e a plébánosok.

A csanádi egyházmegye területén sem szűnt meg egészen a római kath. vallás és Lippa vidékén a csanádi püspök még 1614. is szedte a tizedet. Mesés, aránylag azonban összefüggő adataink maradtak a radnai templomról⁴⁾, mely a Mária-tisztelet középpontja lett. Hagyomány szerint⁵⁾

¹⁾ *Kálmány*, Koszorúk, I. 127. 1552. valamely aradvidéki kath. egyház számára még csengettyűt öntött egy német mives. Felírata »GEGOSEN. INT. JAER. 1552.« — Kiss Antal, ki Arad közelében a Marosban találta, 1812. a nemzeti muzeumnak adta. (Hazai s Külf. Tud. 1812. II. 59.) — ²⁾ *Oltványi*, Csanádi püsp. megye, 129—130. *Rács*, Zaránd, 128. — ³⁾ Közli a tizedjegyzéket *Balásy* Ferencz, Egri Egyházm. Közl. 1875., 15—19. sz. — ⁴⁾ *Novoselics* István szerzetes gyűjtötte először össze a radnai templomra vonatkozó hagyományokat. Ezeket közölte a Protocollum conventus Radnensis Sanctae Mariae gratiarum (Kézirat, 1—9. l.); továbbá *Dugonics* András (Radnai történetek, Szeged, 1810.), a Conventus S. Mariae gratiarum Radnae (a Kaprinay-kéziratok közt, budapesti egyet. könyvtár, 4r. C. 21. kötet, 158—9. l.), *Bajai* Pál szerzetes De gratiis atque beneficiis beatissimae V. Mariae Radnae in Ungaria, (hely és év nélkül, de 1766. előtt), *Fajcs* Marián, Gesch. des Gnadenbildes der seligsten Jungfrau zu Radna (Buda, 1857.), stb. Mindezek azonban teljesen összezavarják az időrendet s így évszámot alig is lehet említeni. — ⁵⁾ *Dugonics*, Radnai történetek, 117—9.

egy török Lippáról Aradra akarván átjutni, csolnakjáról a Marosba fordúlt s már fuladozni kezdett. Ijedtében a vidéken nagy tiszteletben álló szűz Máriát hitta segítségül, mire a víz egyenesen partra vitte. Abban a hitben, hogy menekvését csakis Máriának köszönheti, azonnal elhagyta a mohammedanismust és a keresztségben István nevet kapott. A nép *Török Istvánnak* nevezgette. S tőle származott volna az a Török-család, mely Aradmegyében most is virágzik. Véletlen találkozás lehet, hogy az 1584-ben megnemesített Törökök közt csakugyan van egy István nevű, a nélkül azonban, hogy erre a csodás történetre csak valamivel is czélozna az armális. Lippa elfoglalása után a megrongált radnai kápolnába először *Janics* András ferenczrendi szerzetes gyűjtötte össze a híveket. A lippai basa azonban ennek hírére maga elé hozatta a barátot s annyit veretett a talpára, hogy lepedőben kellett őt haza vinni. Alig gyógyult meg, Konstantinápolyba utazott, hol a szultán megengedte, hogy kijavíthassa, a réginél azonban magasabbra vagy tágasabbra ne építtesse a radnai s a kovaszinczi templomot. Visszatérve, csakis ennek a levélnek felmutatásával menekülhetett a karóba-húztatás elől. Utóda *A Plumbo* János lett, ki

A radnai kő.

jól beszélt törökül. Mivel azonban rossz időben nem a kápolnában, hanem saját lakásán végezte a misét, a lippai basa elé teljes egyházi díszében vezették a janicsárok. Vele mentek az éppen Radnán időző kereskedők is. A basa kitüntetéssel fogadta és maga mellé ültette őt; s bebonyólván, hogy nem lehet templomnak tekinteni a magánlakást, melyben kemence is van, és hogy így nem is véthetett a

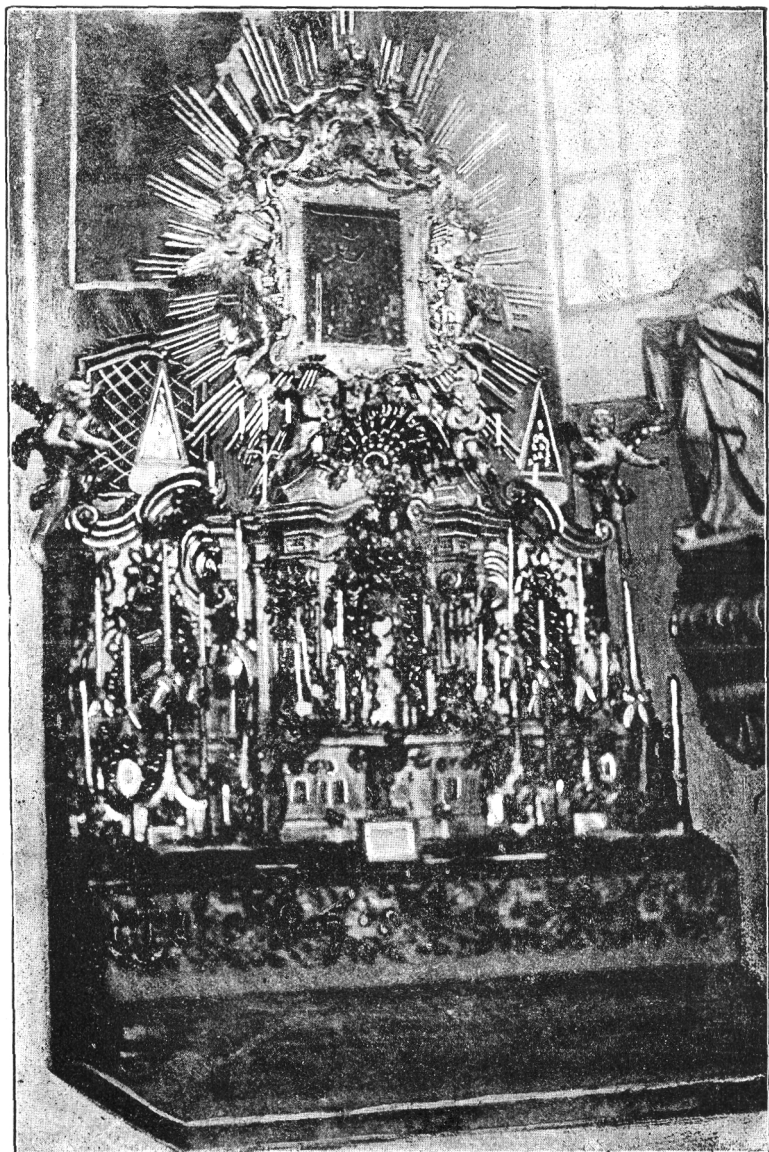
szultán parancsa ellen, mely csak egy templomot enged fönntartani Radnán, a basa szabadon eresztette.

1595—1616-ig, míg Lippa magyar kézen volt, nincsenek adatok a radnai templomról; a török második uralma idejében, úgy látszik, mindent elűlről kellett kezdeni. 1626-ban a pozsegai születésű *Illés* atya megint missiotelepét alapított Lippán. Ott és Radnán 1640-ig működött s buzgó-sága miatt sok botozást, verést szenvedett a törököktől. Utána *Stipanics* András foglalta el a lelkipásztorok számára fából összerótt, szalmafedelű házikót. A buzgó szerzetes azonban már két esztendő múlva újabb templomot építtetett Jézus mennybemenetelének tiszteletére, 1647-ben pedig kertet vásárolt s abban házat emelt a kapisztranói ferenczrendieknek¹⁾. A radnai templom második sekrestyéjében mindjárt az ajtó mellett maig is látható egy cyrillbetűs kő, mely az 1652. évet tünteti föl.

1668-ban *Temesváry* Mihály radnai guardián engedélyt nyert a lippai basától, hogy megújítsa a *radnai* roskadozó kápolnát. Falait jól bevakoltatta, kimeszeltette, tetejét pedig vörösre festett kemény zindelylyel

¹⁾ *Fermendzin* Özséb: Chronicon Bosnae, 32.

fedette be. A lippai basa meggyőződven, hogy e javítás a korábbi mére-
teken nem változtatott, engedélyt adott az istentiszteletek folytatására. Az
otáhok feladására azonban, hogy a barátok roppant kincseket rejtegetnek

A radnai kegyelem-kép s a főoltár.

a kápolnában s hogy azok megőrzése és a törökök távoltartása végett
titkos összeköttetésben állnak egyes rablókkal, éj idején néhány jancsár
a kápolnára tört, annak oltárképét egyéb képekkel együtt leszaggatta, az

ezüsttel befuttatott vas füstölőt és tömjéntartót a misemondóruhákról leszaggatott aranyos csíkokkal s az aranyozott kehelylyel együtt elvitte s még a padokat is kimozdította helyeikről. *Vricsonassa* György radnai lakos az oltárkép pótlására ekkor adta át a kápolnának azt a papírra nyomtatott Mária-képet, melyhez Radnán maig is zárandokolnak a hívek¹⁾. 1695-ben, mikor a szultán visszavette Lippát, a radnai templom is leégett. Néphagyomány szerént a lángok egyszerre csak a magasba emelkedtek s a Maros tulsó partján, Lippán báméskodó törökök közé csaptak le; s a tűz csak akkor szűnt meg, mikor a megrémült törökök önként lefejezték a gyujtogatót. A búcsúsok ma is csodákat regélnek erről az utolsó pusztításról. A Mária-képet kivéve, minden porrá égett a templomban; az egyik töröknek lova alatt egyszerre csak besüppedt a templom köve s nem eresztette őt tovább; a templom főajtaja közelében levő csodás követ most is csókjaikkal árasztják el a búcsúsok, kik azt is tudják, hogy mikor egy oláh martalócz fejszével akarta betörni a kápolna ajtaját, egyszerre holtan rogyott össze²⁾.

A török különben éppen nem gátolta a hithirdetést s a ferenczrendiek kérésére a temesvári basa maga küldött papokat a marosmenti aradi néphez³⁾. — A vidék egyik földesura, székesi Bercsényi Imre, Károlyi Mihály és Kornis Zsigmond jenei főkapitány támogatása mellett 1625-ben jezsuita missiót vitt Karán-Sebesbe⁴⁾ s valószínű, hogy része volt az uradalmában levő radnai missio ujjászervezésében is. Ellenben az erdélyi országgyűlések teljesen kitiltották a kath. papokat Boros-Jenőből, még halálos betegekhez való menetelőket s a temetést sem engedvén meg nekik⁵⁾.

II. Protestánsok.

Maga a *protestantismus* is csak a kerített helyeken virágozhatott. A zarándi vagy borosjenei, máskép körös-marosközi egyházmegye, mely Aradvármegyét is magában foglalta, már 1567-ben elfogadta a helvét hitval-

¹⁾ *Dugonics*, 50—58. Zavarosabban *Jajcs*, 36—7. *Vricsonassa* valami vándorló olasztól vásárolta ezt a papírra festett képet, melyet egyelőre saját szegényes szobájában, maga-faragta rámban akasztott fel. A Bassano-Remondiniféle sajtóban középfínomságú papírra nyomott kép mintegy 4 arasz magas és 3 arasz széles. Máriát ábrázolja a bal-czombján ülő Jézussal, kit szeretettel ölel. A szüzanya palástjának baloldalán egy csillag látszik. A kis Jézus kiterjesztett kezeccskékkel ül anyja ölében; baljával Máriának állát czirógatja, jobbját annak nyaka-felé emeli. Arczaikkal egészen közelérik, mintha meg akarnák csókolni egymást. Máriának jobbján közönséges skapuláré lóg s azon, némi változtatással, ugyanezen kép kisebb alakja látszik, de megfordított rendben. A Mária fején levő koronát jobb és balfelől két angyal tartja, másik kezeikben egy-egy pálmaággal. A nagy kép alja a tisztítóhelyet tünteti föl, a mint lángjaiból a szenvedő lelkek kiterjesztik kezeiket, mintha közbenjárásért esedeznének Máriánál. — ²⁾ *Dugonics*, 60—7.; *Jajcs*, 37—9. — ³⁾ A csanádi püspöki levéltárból. — *Tört. Adattár*, II. 84—6. — ⁴⁾ *Szászadok*, 1884., 208—9. — ⁵⁾ *Approb. Const.* I. rész, I. czím, XI. t.-cz. (Kolozsvár, 1815., 6—7. l.)

lást, ha tudniillik csakugyan ezt kell érteni a böszörményi seniorság neve alatt¹⁾. A kálvinistáknak azonban mindjárt a seniorság megalakulása után heves küzdelmeik támadtak az *unitáriusokkal*, kik Belényes, Békés, Makó és Temesvár városaiban való térítéseik után a mai Aradvármegye területén is sikerrel hirdették tanaikat. Simándon *Basilius* István kolozsvári lelkes maga alakította meg az unitárius egyházat, melynek első papja *Óvári Benedek* lett²⁾. Melius Péter debreczeni superintendens személyesen járt Simándon, hogy a tekintélyes községet visszahódítsa a helvéthítvallásúak számára; Basilius ellen való disputatioját azonban — mely nyomtatásban is megjelent — sikertelenül tartotta meg³⁾. Maga *Óvári*, a simándi pap, tudós férfiú volt, még 1568-ban a gyulafejevári unit. iskola igazgatója, ki, most, 1576-ban a simándi ekklezsiában nyíltan hirdette, hogy Krisztust nem kell imádni⁴⁾. 1579-ben az öreg Sztáray Miklóssal együtt őt bízták meg a megtámadott unitárius tanok s Dávid Ferencz védelmével; ő azonban a Blandrata pártjára tért át s aláírta a socinianus szellemű hitvallást, mely kimondta Krisztus imadását és csak otthon, Simándon tért ismét vissza régi álláspontjára⁶⁾. Basilius most az alföldre akart utazni, hogy megakadályozza az alföldi unit. községeknek az erdélyiektől való elszakadását. Óvári hevesen intette ugyan, hogy ne hintsen köztük is háborút és visszavonást, Basilius azonban »superintendense és hazája bírának beleegyezésével« 1580-ban csakugyan kiment Magyarországra s egymásután kereste föl Simándot, Temesvárt, Csanádot, Makót stb. Tisztelettel fogadták, de vitáztak vele, el lévén telve azokkal a »zsidózó vélekedésekkel, a melyekért Dávid Ferencz elítéltetett«, s egyiket sem téríthette vissza⁷⁾. Csak Óvári és Karádi Pál halála után közeledtek ismét az alföldiek az erdélyiekhez; Simádnak s a többi magyar unit. községnek a kalotaszegi esperességtől való függése azonban csupán látszatos lehetett s 1600. táján Simánd már maga is a ref. ekklezsiák közé tartozott⁸⁾. Nem verhetett gyökeret e vidéken a *szombatosok* felekezete sem; pedig Péchy Simon, ki sokat buzgólkodott az aradi várak fölszabadításán, kétségkívül megkísérelte terjeszteni. 1638-ban Boros-Jenőn is több mint száz szombatos zöreggett rablánczot⁹⁾.

Ilyen belső viszályok háborgatták mindjárt kezdetben a zarándi

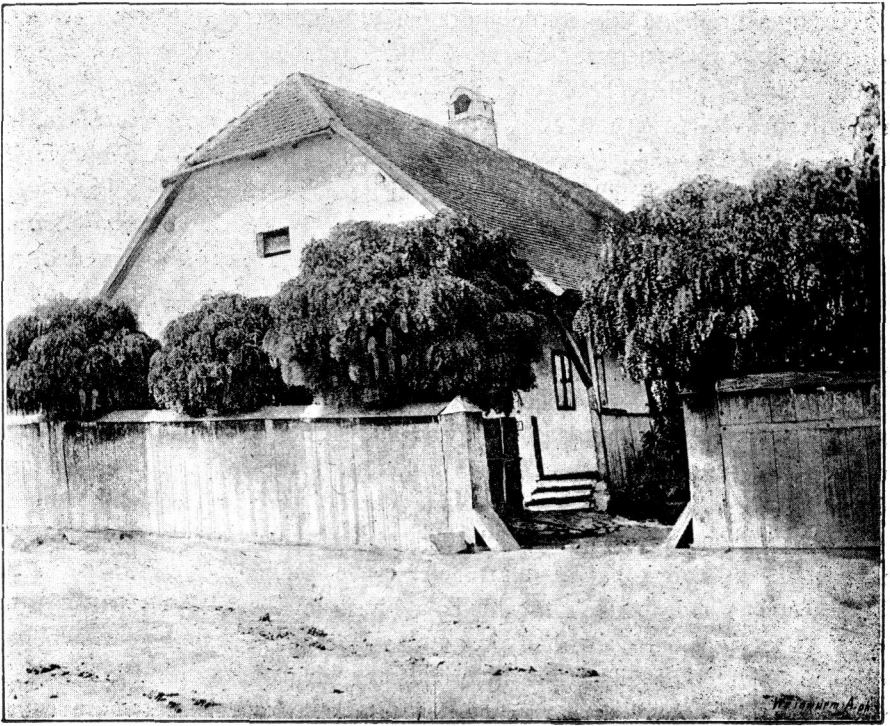
¹⁾ Fő munka ez egyházmegyéről: *Rácz* Károly, A zarándi egyházmegye története. (Arad, 1880. — 8r., 290 lap.) L. 28—31. I. V. ö. *Ember* Pál, Hist. eccl. reformatae in Hung. et Trans. (Utrecht, 1728., *Lampe* neve alatt), 638—640. I. — ²⁾ *Károlyi*, Az egy igaz Istenről. (Debreczen, 1570.) 543. *Kanyaró* Ferencz, Unitáriusok Magyarországon, 84. — ³⁾ Ezt a becses adatot, mely helyreigazítja a 89. lapon tett állítását, *Kanyaró* F. szóbeli szíves közlésének köszönöm. Melius említett vita-iratának egyetlen csonka példánya megvan a kolozsvári unit. főiskola könyvtárában. (Említi *Bod* M. Athenása is Melius életénél). — ⁴⁾ *Usoni*, Hist. Eccl. Unitar. I. 253. — ⁵⁾ *Jakab* E., Dávid Ferencz emléke, 234. *Kanyaró*, 99. — ⁶⁾ *Kanyaró*, 102. — ⁷⁾ *U.-o.* 107—8. és *Ker. Magvető*, XIV. 388—390. — ⁸⁾ Az ev. ref. egyház egyetemes névtára szerint. V. ö. *Kanyaró*, 108. — ⁹⁾ *Szalárdy*, 134.

seniorságot, melynek a XVI.—XVII. században kimutatott 132 ref. egyháza életéről csak kevés megbízható adatunk van. Egyszerre különben sohasem volt ennyi egyháza s a 80-at csupán 1566. előtt haladta túl, a mit eléggé megmagyaráz az a sok pusztulás, mely együttjárt a török hódítással. Ez az egyházmegye magában foglalta Zaránd nyugati sík részét, az egész Aradot s Bihar, Békés, sőt Temes, Csanád, Krassó és Szörény némely részét is. Zarándban 90, Aradban 26 községet számított hozzá monographusa¹⁾. Voltaképp azonban a mai Aradvármegye területén csak 24 helység reform. papjainak neveit ösmerjük s még három helység (Boros-Sebes, Erdőhegy és Nagy-Zerénd) XVII. századbeli reform. voltáról van okleveles adatunk. A többiről, magáról Aradról is, csak valószínűnek tarthatjuk, hogy a helvét hitvallást bevette s hogy egyházközséggé alakult.

A mai Arad területén a XVI—XVII. századból a következő ev. ref. lelkészek nevei ösmeretesek²⁾: *Ágyán* 1631. Sajókeresztúry György és 1654. Jeney István; *Betlenősziben* 1635. Komáromy György, 1655. Böszörményi István; *Boros-Fenőben* 1597—1604. Almásy János, 1605—8. Záb-rági Mihály; 1628—34. Ilosvay Gáspár; 1634—7. Pécsvárady Péter, 1637—41. Medgyesy István; 1641—49. Debreczeni Szikra István és vele egyidőben Kisfalvy Tamás; 1649—50. és 1655. Tölcsék János és vele egyidőben 1648—53. Nagy-Ary Benedek; 1653—55. Szöllősi Jóó János és 1656—58. Kisfalvy Tamás, az egykor oly jeles egyháznak mindmaig utolsó ref. papja. — *Boros-Megyeren* 1631. Megyery András³⁾. *Csanakésziben* 1654. Óváry György, 1666. Görbedy Péter, 1677. Szilágyi István. *Csúcs*on az illetlen magaviselete miatt elmozdított esperes helyett II. Rákóczy György 1648. decz. 15. Csúcsy Pétert tette a csúcsi oláh reformátusok seniorává⁴⁾. *Fazekas-Varsádon* 1664. Debreczeni István. *Fekete-Gyarmaton* 1661—80. Újváry vagy Érsekújváry András; 1680—85-ben Gulácsy György; 1685—92. Kolozsváry István. *Feltőton* 1654. Szalontay Péter, 1669. Arday István; *Karulyoson* 1653. Várallyay István, 1666. Tószegi Sámuel, 1669. Jeney György. *Kis-Fenőn* 1631. Veresmarty János, 1633. Patrohy György, 1673. Kabay Márton. *Lippán* 1607. Laskay István⁵⁾, valószínűleg a vár átadásáig, 1616-ig. Háza szemben állt szent Lajos egykori egyházával a Hosszú- (korábban Szent-Lajos-)útczában. Ez az egyház nem pusztult el egészen. Romjai némileg még láthatók s a templommal egybeépített minorita-rendház pinczéjének egy része fölött emelkedik a rózsa-útczai 258. számú ház, melyet, kettős emlék fűződvén

¹⁾ Részletek *Rácsnál*. Elfogadtam statisztikai adatait, melyekhez pedig sok szó fér; pl. a betűrendes kimutatásban már az első község, Abád úgy kerül ide (143. l.), hogy Abády Benedek szülőhelyét s a Jaksicsok ideiglenes birtokát csakis protestánsnak képzelheti a szerző. — ²⁾ Részletesen *Rács* könyvében. — ³⁾ *XXV. LR.* 205b. L. a családok közt, 203. l. — ⁴⁾ *XXIV. LR.* 43a—44a. — ⁵⁾ *IV. LR.* 83b. Ezen az egy néven kívül egészen 1890. novemberéig, midőn helyreállított ref. egyháznak *Fogarassy* Bálint lett első papja, egy más lelkész nevét sem ösmerjük oklevelesen.

hozzá, rajzban is bemutatok. — »Úr-Isten! — jegyzi meg 1616. május 20.-án Lippavár átadásáról egy lippai lakos, alkalmasint a lelkész¹⁾ — ne hagyj bennünket, szegény magyarokat! Segélj minden jóra és főképen az ekklezsiának javát promoveáld.« A lippai ref. egyház azonban csak 274 év után alakult újra. — *Ménésiben* Lippa elfoglalása után, úgy látszik, az ottani egyház erejének fölhasználásával alakult meg a ref. egyház; 1678-ban legalább lippa-ménésinek mondják a papját. Prédikátorai: 1653.

A lippai reform. Lajos-egyház romjain épült ház.

Devecsery Mátyás, 1678. Szenttamásy János. *Mikelakán* 1629. Szerdahelyi Mihály, 1675. Marosszéky István, 1678. Szentpétery János. 1678. szept. 13. Apafy fejedelem a ménesi és mikelakai kevés számú ref. magyaroknak 100—100 kőszót ajándékozott prédikátor és tanító (scholamester) tartására. *Miskén* 1676—81. Sarkady András. *Pécskén* 1686. Győry András²⁾. *Rokszinban* 1689. Debreczeni István. *Sikulán* 1653. Séllyey András. *Szederkényen* 1654. Makay János. *Székudvaron* 1656. Morvay Jeremiás. *Talpason* 1654. Fegyverneky János. Az egyház 166 fontos harangját a török

¹⁾ *Lippa város* levéltárában, 1798. évi másolat. — ²⁾ Az aradi lyceum egy 1634. évi Elzevir-nyomtatványára így írta be nevét: »1686. die 25. Februarii possidere me coepit Andreas Gyjörj Parochus Pecsensis.«

elől futó lakosok Szalontára vitték s ott egy nagyobb harangba öntették be!). *Tamászon* 1654. Barcsay Ádám. *Vadászon* 1669. Szegedy Ferencz. *Váraskesziben* 1646. Gyöngyösy Gáspár.

A zarándi egyházmegye, illetőleg esperesség székhelye 1595—1658-ig, tehát míg Arad- és Zarándmegye Erdélyhez tartozott, Boros-Jenő volt.

Körösmarosközi seniornak írja magát 1569-ben *Szegedy* Lőrincz békési prédikátor, a Theophania költője²⁾); a seniorsággal járó jogokat és kötelességeket azonban egészen először csak *Almásy* János borosjenei lelkész gyakorolhatta, ki az erdélyi uralom visszaállítására után, 1597—1604. közt állt az egyházmegye élén. A XVII. században ezek az esperesek: 1605. *Zábrági* Mihály borosjenei prédikátor, ki még 1606. decz. 3.-án is mint ilyen vett részt a szatmári zsinaton s mint jeniői lelkészt említik 1608. is³⁾); 1628—34. *Ilosvay* Gáspár; 1634. június 18—1637. *Pécsvárady* Péter, ki már 1629. könyvet adott ki Pázmány Péter ellen; 1637—41. *Medgyesi* István, idáig debreczeni tanár, 1641—49. *Debreczeni Szikra* István, 1649—50. *Tölcseky* János, 1650—1653. *Nagy-Ary* Benedek, az »Igaz vallású keresztyén« írója, 1653—55. *Szöllősi Főó* János, 1655—64-ig *Kisfalvy* Tamás. Egészen odáig, míg a töröknek 1658. szept. 2. feladott várból Szalontára nem kellett távoznia Kisfalvynak, mindig az egyik borosjenei prédikátor volt a zarándi egyházmegye seniora. 1664—66. *Érsekújváry* vagy Újváry András feketegyarmati, 1666 után *Sarkady* András miskei, 1677—80. *Kisfalvy* János szalontai, 1680—85. *Gulácsy* György és 1685—92. *Kolozsváry* István feketegyarmati prédikátorok kormányozták az egyházmegyét⁴⁾), mely a török hódítással egyidőben, különösen a ráczok pusztításainak hatása alatt fejezte be működését. Csupán egyes lelkészségek gondoskodnak tovább is a hívek lelki szükségégeiről⁵⁾).

Tanulságos jelenség, hogy az utolsó borosjenei papok és seniorok majdnem kivétel nélkül a presbyterianismus hívei közé tartoztak; tehát mindannyian azon voltak, hogy megszüntessék a kath. hierarchiára emlékeztető esperesi és superintendensi kormányzás módját, községe kormányzásában teljes függetlenséget biztosítsanak a papnak és a presbyteriumnak s hogy a zsinat legyen az egyház legfőbb törvényszéke. A presbyterianismus, puritanismus vagy independentismus első képviselője e vidéken *Tölcseky* János, kit a szintén presbyterianus Tarpai *Szilágyi* András váradi tanárral szemben választottak meg a jeneiek. *Nagy-Ary* Benedek jeniői prédikátor 1651-ben már, *Orthodoxus Christianus* című könyvében, az irodalom terén is fejtegette a presbyterianismus elveit, melyek miatt

¹⁾ *Rozvány*, Nagy-Szalonta tört. 112—4. — ²⁾ *Heinrich*, Szegedy Theophaniája. (Nemz. Hírlap, 1878., 194. sz.). — ³⁾ *IV. LR.* 115a — ⁴⁾ *Ember-Lampe* (id. h. 640.) szerint 1690. lett senior, pedig már 1685. okt. 16. az volt. (*Törökm. Tört. Eml.* IX. 101—2.). Hogy Kolozsváry nem 1702-ben, hanem már 1692. költözött F.-Gyarmatról Kis-Várdára, bebizonyította *Szabó* Károly. L. Szabad Egyház, 1886., 21. sz. — ⁵⁾ A seniorok jegyzéke *Embernél*, 640. és *Rácznál*, 79—86.

1656-ban üldözéseknek volt kitéve¹⁾. Ezeket az elveket vallotta azonban az utolsó borosjenei prédikátor, *Kisfalvy* Tamás is, a ki 1685. okt. 16. a bihari tractus esperesével, Hunyady Andrással együtt, arra kérte a fejedelmet, változtassa meg a törvénytelen mártonnapi terminust s a *püspök-választás* helyéül Szilágy-Somlyót jelölje ki, mely erdélyi terület. Bármit beszéltek ellenök némely egyházmegyéjökbeli seniorok és prédikátorok, ők *nem independensek* s kánonaik ellen semmit sem vétettek; ha el akarják halasztani a püspök-választást, ez csak azért van, mert békésebb idő kell ahhoz. Egyik birodalomból a másikba menjenek püspököt tenni, mikor a két császár nyílt háborút folytat! Nekik, hódoltságbelieknek, ezt, ha akarják sem engedik meg, vagy csak nagy pénzen a basák és a kádik; »egyszer ezt megcselekedvén, azután is megkévánnák; *így gyűléskedésünkre ez ideig való gyenge libertásunkat magunk elrontanánk.*» Gyalog nem mehetnek Nagy-Bányáig 17—18 mfdnyire, szekeret, lovat pedig, a régi rendtartás szerint, a tatárok s nagy drágaság miatt elszegényedett hallgatók nem adhatnak. Félhetnek latroktól, tolvajoktól is; az pedig nincs rendén, hogy levélben küldjék be szavazataikat. *Superintendens-választásra ugyanis 14 seniornak személyesen kell megjelennie* s ezek közül egyet lehet választani. Idáig is a fejedelem védte őket az idegenek és *vladikák infestálásai* ellen; most is az ő védelméhez folyamodnak²⁾.

A vladikák (g.-kel. püspökök) zaklatásainak az a magyarázata, hogy az erdélyi fejedelmek a század közepén a mai Aradvármegye éjszakkéleti részében is megindították az oláhoknak a reformatióra való térítését. 1648. decz. 15. Zarándvármegyét értesítette II. György fejedelem, hogy *Csúcsy* Pétert megerősítette a zarándmegyei oláh senioratusban, melyet elődje méltatlanul kormányzott s megvédeni ígérkezett őt az oláh vladikának s más akárcinek háborgatásai ellen. Csak azt kötötte ki, hogy »Istennek ígését *oláh nyelven* prédikálja és az alatta való papokkal is prédikáltassa«. — Ugyanezt tegye és tétesse a katekizmussal, melyet Fogarasy István éppen abban az esztendőben adott ki *oláhúl*³⁾. Azután »hogy aminémű temérdek babonaságot a keresztségben és a házasoknak összeadásában eddig tartottanak, azokat elhagyja és semminemű egymástól való elválasztást a magyar orthodoxus (t.-i. református) püspök híre nélkül nem teszen.« Az öt esztendővel ezelőtt ebben az ügyben kiadott fejedelmi szabályzatokat megtartsa. »Minden dolgokban a magyar orthodoxus püspöktől hallgasson és értsen. Minthogy pedig a gonoszság mindenütt elkezdett áradni, megengedte, hogy az ő tiszte alatt levő ekklezsiáknak vizitálására kimehessen, és az ő tiszte szerint való látogatását a régi bevett szokás szerint végbevihesse.« S meghagyta a tisztje alatt álló oláh papoknak, hogy

1) Gúnyírat a presbyterianusokra, Közli *Szabó* Károly, Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező, 1870., 592—8. l., jegyzetekkel. Feldolgozta *Rácz*, 88—94. — 2) *Törökm. Tört. Eml.* IX. 101—2. — 3) Brassó, 1648. 8r. 48 lap. Címe magyar.

esperesöknek ismerjék el s hogy tisztök elvesztésének terhe alatt engedelmességgel legyenek hozzá¹⁾).

A nemzeti politika azonban nagyon elkésett ezzel a rendkívül fontos kísérlettel. Uralma Csúcs és Jenő vidékén a rendelet kiadatása után csak tíz esztendeig tartott s Jenő elestével nemcsak az oláhok reformatiója hiúsult meg, hanem — mint az erdélyi uralom kezdetén a katolika, most, a német uralom kezdetén, — a reformáta vallás ügye is teljesen elárvult.

A csúcsi oláh reform. templom.

III. Görögkeletiek.

A *görögkeletiek*, ha a korszak vége felé a reformatio terjedésétől kellett is tartaniok, ezen a vidéken állandóan tapasztalták a fejedelmek oltalmát. Míg az oláhoknak mindössze is csak Karán-Sebesen volt püspökségek, a rácok magyarországi *első püspöksége* Boros-Jenőben alakult meg. A borosjenei templomban keretben őrzött jegyzék szerint 1479-ben *Dénes* lett volna Erdély első metropolitája; utódai: 1557. *István*, 1599. *János*, 1627. *Gerázius*, 1637. *Illés*, 1643. *Isván*, 1651. *Dániel*, 1656. *Sabbás*, 1680. *Fózsef*, 1682. *Foazáf*, 1687. *Barlaám*, 1693. *Theophi²⁾*).

¹⁾ XXIV. *Lib. Reg.* 43a—44a. A *Lib. Reg.* ugyanezen kötetében más vidékekről is vannak ilyen fejedelmi parancsok. — ²⁾ A borosjenei jegyzékről, mely igazításokra szorúl. Erre nézve I. *Hintz*, *Gesch. des Bisthums der griechisch-nichtunirten Glaubensgenossen in Siebenbürgen.* 14—33. *Nilles*, *Hist. eccl. orientalis*, I. 153—186.

Boros-Jenőben tulajdonkép Báthory Zsigmond fejedelemnek, ennek a buzgó katolikusnak idejében virágzott fel a görögkeleti püspökség. Zsigmond, ki már 1585. febr. 6. erdélyi oláh püspökké nevezte ki *Spiridion*¹⁾, pár hét múlva, márcz. 20. pedig *Fagumen* János kalugyert tette az oláh egyház superintendensévé²⁾, — tíz esztendő múlva a törökök ellen való harczra szólította fel a szerbeket. *Brankovics*, helyesebben Brankován Györgyöt, ki segítségére szerbeket, bolgárokat és oláhokat hozott, hagyomány szerint Világosvár, Siri, Pankota stb. uradalmával jutalmazta, a vele jött népséget pedig Arad-, Zaránd- és Csanádvármegyében telepítette le. György, ki azért jenopoli (jenői) zsupánnak nevezte magát, nemsokára Siri templomában tért örök nyugovásra³⁾.

Származása rendjét, mely semmikép sem függ össze az egykori deszpotáéval, igen zavarosan adják elő. Állítólag unokája (Brankovics Mózes moldvai püspök fia) volt Salamon, vagy szerzetes néven *Száva*, ki 1605-ben, már mint jenei vladika igen nagy szolgálatokat tett Bocskaynak Lippa vára megszerzésében. Erre az a jó oka is volt, hogy Bocskay a régi Aradvármegyének görögkeleti lakosait is az ő hatósága alá adta. Szávát ezentúl csakugyan felváltva nevezik jenei és lippai vladikának. Nem lehetetlen, hogy a fejedelem egészen külön g.-kel. püspökség székhelyéül jelölte ki Lippát, melynek környékén — főkép Basta kedvezései s az 1604. évi telepítések következtében — a ráczok nagyon elszaporodtak. Annyi bizonyos, hogy Szávának Lippán nem voltak püspök-elődei; de utódait sem ösmerjük. Ő-maga egészen aradmegyei lett. Szép háza volt Lippán a Darabos- és a Város-utcza sarkán, malma a Maroson s 1607-ben három faluval a szabadhelyi vár uradalmát is megkapta. A lippai g.-kel. rácz templomban⁴⁾ ma is mutogatják az *engolpion*t, azt a szűz Mária képével ékesített s fából szépen faragott nyakbavalót, melyet a liturgia végzése közben viselt⁵⁾, a kelyheket, melyekből Lippa hajdani püspöke áldozott, a keresztek, melyeket csókra nyujtott a népnek s a drága öltönyöket, melyeket viselt. Erdély püspöke azonban nem ő volt, hanem *Spiridion*, kit állásában éppen 1607. június 23.-án erősített meg Rákóczy Zsigmond fejedelem⁶⁾, s 1608. január 15. Belényesben a jövődre nézve is szabályozta az oláh püspökök választásának módját⁷⁾.

Száva utódának, s unokatestvérének, Lázárnak vagy — szerzetesnéven — *Longinus*nak, Lippa átadása után, ismét Jenőbe kellett visszatennie a metropolitai székhelyet. Annál szívesebben tehette azt, mert atyja, Dániel, különben is állandóan ott telepedett le. Longinust — hagyomány

1) *I. Lib. Reg. Sig. Bathory.* 259a. Spiridion még 1608. ápr. 29. is oláh püspök volt. *U.-o. V. LR.* 11b—12a. — 2) *I. LR.* 298b—299a. — 3) *Pesty*, Szörényi bánság, I. 352. — 4) Ez most a főtér s a Templom-utcza sarkán áll, akkor azonban a mostani kath. templom helyén a Német- és Darabos-utcza sarkán (a mai József téren) feküdt. — 5) *A* 240. lapon levélképen a jobbold. hely fölött. — 6) *IV. LR.* 86b—87b. — 7) *U.-o.* 239ab—241a.

szerént — Pécskén, a rácz templomban választották püspökké, alkalmasint 1633-ban¹⁾). A görögkeleti püspökök különben a régi Aradvármegye területét sem veszítették el egészen. A portán engedélyt eszközöltek ki²⁾),

Lippai g.-kel. egyházi régiségek.

hogy minden háztól 7 kr. füstpénzt szedhessenek s ezt még a katolikuskoktól is be akarták hajtani. Általában véve a vidék megmaradt kevés kath. lakossága ellen folytonosan vádaskodtak a görögkeletiek.

¹⁾ *Lakatos* (II. 61.) többnyire *Stojácskovics* (Cserte naroda srbskago) adatai nyomán. —
²⁾ *Jaics* (32—35.) szerént Janics András radnai guardián idejében, tehát a XVI. század második felében; akkor azonban még nem volt püspökség Lippán.

Longinus 1640. körül ösmeretlen okból, de mégis talán a miatt, hogy nem helyeselte I. György fejedelemnek az oláhok reformálására irányuló terveit, elhagyta Jenőt s Oláhország egyik zárdájába vonult. Valóban, éppen 1642-ben követelte a fejedelem Milovitiustól, az új vladikától, hogy »az idegen nyelven való birbitelést az alatta leendő papokkal elhagyassa.« Longinus távozása után Jenőn egyelőre csak protopopák végezték a g.-kel. püspök teendőit. Ez a körülmény kétségtelenül összefügg azzal a másikkal, hogy György fejedelem 1643-ban oláh református esperességet állított fel Csúacson s azt a magyar ref. superintendens felügyelete alá helyezte. 1643 okt. 10.-én igen érdekes levélben erősítette meg az erdélyi oláhok püspökévé választott *Isivánt*¹⁾, II. György pedig 1651-ben *Dánielt* s valamivel később (1653.) újból helybenhagyta az oláh és görög egyházak szabadalmait²⁾. A jenői g.-kel. egyházban maig is őrzik a Tergovistyén 1652-ben nyomtatott pravillát, mely az egyházi törvényeket foglalja magában³⁾ s mely bizonyosága, hogy a fejedelmek, ha a reformatio terjesztésére törekedtek is, tiszteletben tartották a görögkeletiek vallása szabadságát. A jenői templomnak egy felírás nélkül való s Jézus, sz. Mihály és sz. István képeivel díszesített aranyozott ezüst kelyhe és ezüst füstölője, kettős kereszttel ékesített aranyozott szentsége, egy keresztes kis kanala és kis tányéra maig is hirdeti, hogy nem akadályozták őket szertartásaik külső fényének kifejtésében sem.

István és Dániel metropolita többnyire Gyulafejérvárott, a fejedelem udvarának közelében tartózkodott, Jenőn pedig az egyház ügyeit *Gergely* protopopa vezette⁴⁾. 1656. decz. 28. Csulay György ref. superintendens javaslatára II. György fejedelem *Brankovics* Simont, szerzetesnevén *Szávat*, nevezte ki az erdélyi és a zarándi g.-kel. oláhok és ráczok püspökévé⁵⁾. Simont nagybátyja, Longinus, Oláhországban, Tergovistyén csak 1656. szeptemberében vette föl hieromachusszá, de már három nap múlva főpappá szentelte⁶⁾ s így kinevezésének nem volt kánonjogi akadály.

Száva vagy Sabbás metropolitát nagy fényvel és örömmel fogadták hívei Boros-Jenőn, hol azonban az a szomorú hír is várta, hogy távolléte alatt felesége elhunyt⁷⁾. Két esztendő múlva azután török kézre került Jenő és így Száva püspöknek is menekülnie kellett. Erdélybe vonult, hol 1659. márcz. 15. Barcsay és 1663. szept. 1 Apafy készségesen biztosították az oláh papság szabadalmait⁸⁾, Apafy pedig 1662. ápr. 23. Mikolán ismét őt tette az erdélyi oláhok püspökévé⁹⁾, csupán az Olton túl lakó görögkele-

¹⁾ XX. LR. 212b—216a. 1651-ből u.-o. XXV. LR. 483—4. — ²⁾ XXVI. LR. 172—9. — ³⁾ *Baltha* György jenői g.-kel. első segédlelkész úr szíves közlése. — ⁴⁾ *Szávadok*, 1888., 654. — ⁵⁾ Közl. *Czoernig*, Ethnogr. der oesterreichischen Monarchie. III. 64. Kivonatban *Engel*, Servien und Bosnien, 481. *Hintz*, Gesch. des Bisthums der griechisch-nichtunirten Glaubens-Genossen in Siebenbürgen, 26. l. Az oklevél u.-o. 79—81. — ⁶⁾ *Pesty*, Szörényi bánság, I. 352. — ⁷⁾ *Lakatos*, II. 62. — ⁸⁾ XXVII. LR. 150—1. — ⁹⁾ XXVII. LR. 40—1.

tieket bízván Dániel püspök gondjaira¹⁾. Száva metropolita és öcscse, György, 1668-ban a fejedelem engedélyével Moszkvába utazott, hogy segítséget kérjen a feldúlt oláh egyházak helyreállítása végett. Alexej cár nagy kitüntetésekkel fogadta s környezete is minden kitelhető figyelemben részesítette őket. Száva püspök 1675-ben, midőn egyik zsinaton az oláhnak az ószláv nyelv helyett való használatát a szertartások végzésében nemcsak megengedte, hanem ajánlta is²⁾, ismét fölkereste Moszkvát; az erdélyi oláh egyházakra ott gyűjtött pénzzel azonban nem számolt be. Ezért s egyházi és politikai rendetlenségei miatt az erdélyi *egyházi törvényesség* 1679-ben megfosztotta méltóságától, vagyonát pedig zár alá vétette. A fejedelem elfogatta ugyan, de 1680-ban mindamelllett is szabadon bocsátotta, hogy »gonosz cselekedetihez képest sokszori halált is érdemelne«³⁾.

Száva püspök bárói címere.

I. Lipót azonban pártfogásába vette s 1683. jún. 17.-én őt és öcscsét, Györgyöt bárói címerrel tüntette ki⁴⁾, a mi különben nem a buzgó oláhnak, hanem a Balkán-félszigeten nagyon hasznavehető rácznak szólt. 1687 táján, akkor hunyt el, mikor már teljesen bízhatott abban, hogy öcscséből csakugyan a rácok despotája lesz.

Utódai (József, Joazáf, Barlaám és Theophil) érsekeknek s belgrádi (gyulafejérvári) és aradi püspököknek nevezték magukat; 1693. ápril 30. pl. Theophil érsek a most Aradban levő Rokszin papjához intézett levelét így kezdi: »Milosztiv Bosiú Theofil Archiepiskop i Mitropolit Sztol Belgradszki, *Orodszki*, Iprotsi« stb.⁵⁾. 1695. márcz. 4. azonban I. Lipót ismét külön püspököt nevezett ki Jenő számára s ezzel új korszakot kezdett azon vidék g.-kel. lakóinak életében.

¹⁾ XXVII. L.R. 406—7. — ²⁾ *Pesty*, I. 360. — ³⁾ A román forrásból dolgozó *Lakatos* (II. 62.) azt hiszi, hogy ősi vallásáért a leggyalázatosabb kínzásokat, majd vértanúhalált kellett szenvednie. De már *Hintz* (29. l.) kimutatta, hogy nem igaz, mintha lefejezték volna a tordamegyei Jácson. Természetes halállal és szabadságban múlt ki 1687. táján. L. bővebben *Hurmuzaki*, *Fragmente*, II. 16—17. és *Thallóczy*, *Az Ál-Brankovicsok*. (Századok, 1888., 693—701.) Száva püspök, mint sikkasztó, nem-igen alkalmas a vértanúság szerepe vitelére, mire már 1681. aug. 21. kijelölte Csáky László és Paskó Kristóf levele. (*Hintz*, 82. l.); de arra sem, hogy mint a román nyelv használóját dicsőítsék (Lakatosnál, II. 62.), mert ő a szerb ügy fanatikusai közé tartozott. — ⁴⁾ XVIII. L.R. *Leopoldi*, 18. — ⁵⁾ *P. Nagy*, *Aradm.* (Kézirat), 87.

IV. Mohammedánok.

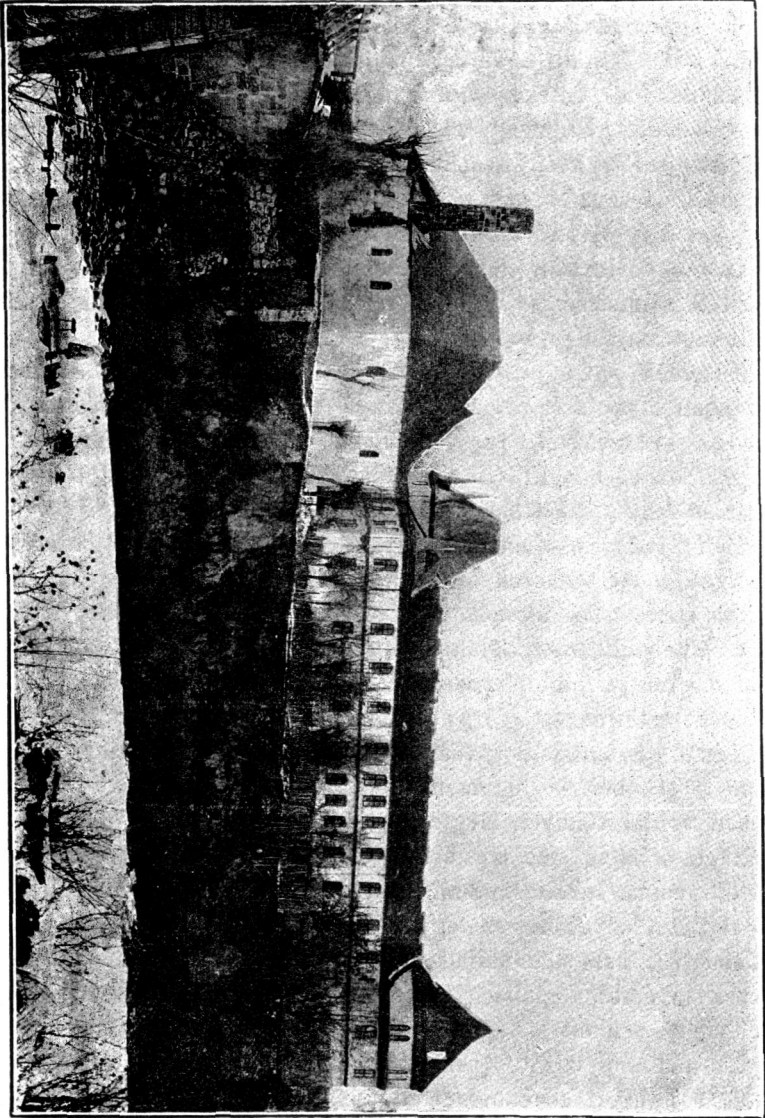
A török állam már a hódítás első korszakában (1552—1595.) gondoskodott, hogy arad-zarándi váraiban a mintegy ezer főnyi őrség a maga mohammedán szertartásait gyakorolhassa. Az 1590. évi zsoldlajstrom szerint Erdőhegyen az *imám*, ki a medsidben (mecssetben) s a temetésnél, esketésnél stb. szolgált, egyúttal *khátib*, vagyis főpap volt, ki fakarddal a kezében minden pénteken *khutbet* (imádságot) mondott a szultán és a birodalom üdvéért. Erdőhegyen 1590-ben a khászbeli, vagyis állami mecssetben *Muhjeddin* volt az imám és khátib s *Ibrahim Khalfa* a müezzin, ki a medsid tornyáról naponként ötször énekelt végig a megszábot imádságokat. Úgy látszik azonban, Erdőhegyen másik mecsset is volt, mert ugyanakkor egy Murtéza nevű müezzin is említnek¹⁾. Az imám naponként csak 9, a müezzin pedig 8 akcsét kapott s így elég gyöngén fizették.

Kétségtelen, hogy Lippa, Váradsja, Arad, Világos, Jenő és Topincs török őrségének is meg volt a maga papsága; csak hogy erről a hivatalos jegyzékekben nincs szó. Itt tehát vagy egyes katonákat bíztak meg az istentisztelet végzésével, vagy pedig magánosok tettek alapítványokat. Lippán már az első hódítás idejében a radnai kapura nyíló Híd-útcza és az Ábrahám-deák-útczája sarkán állt a mecsset²⁾. Ezt az 1595-től pusztán álló épületet 1615. októberében ugyan még hiában tisztogattatta ki a tatár *Cselebi*³⁾, kit a rácok a városba beengedtek, 1616 után azonban csakugyan ismét használhatták a törökök. — Boros-Jenőnek 1595-ben, mikor az erdélyiek visszafoglalták, állítólag négy mecssetje is volt. Ezek azonban nagyon jelentéktelenek lehetnek. Mikor 1646. decz. 5. Szalánczy portai követ azt írta II. György fejedelemnek, hogy a törökök a jenei mecsset lerontása miatt is panaszkodnak, a fejedelem szinte pirongatva válaszolt⁴⁾. »Jenőben — úgymond — kegyelmed sokszor lévén, ha reá emlékezett volna, könnyen megfelelhett volna a mecsset dolgáról; mert mi olyat ott e napig sem láttunk, sem hallottunk lenni, hogy kőből csinált mecsset lett volna. Inkább építeni akarnánk, mintsem rontani. Volt ugyan valami vigyázó helyecske az egyik bástyának héjazatján; ha elrothadt fája, zsendelye, azt sem tudjuk.« A Boros-Jenőn mostan álló mecssetet tehát csak az újabb foglalás, 1658. után emelheték. Maga a templom, a vár délnyugati oldalán, négyszögletű kőépület, egyszerű famennyezettel, melyet két faoszlop tartott⁵⁾. Az épületből mintegy 17 m. magasságra nyúlik föl a faragott kövekből emelt minaret, mely a törökök építkezésének ritka emlékei közé tartozik. A vár visszafoglalása után 1702—1858.

¹⁾ *Kammerer-Velics*, Defterek, I. 378. — ²⁾ Templum turcicum, mechiect vulgo nuncupatum. (1607. május 23.) — *IV. LR.* 43b. — ³⁾ *Tholialagi* évkönyve. Tört. Tár. 1881., 9. l. — ⁴⁾ *Zöldjfkár* aga levele 1636. nov. 24. *Törökm. Tört. Eml.* IV. 448. — ⁵⁾ *U.-o.*, V. 389. — ⁶⁾ Ezeket az oszlopokat csak mintegy 45 év előtt cserélték föl kőoszlopokkal.

ismét keresztény templomul használták s temettek is a templomnak a »török torony« mellett levő falába¹⁾. Magát a szűk minaretet nem használhatták s benne háborítás nélkül ezrével lakhattak a bőregerek²⁾, míg végül eczetgyár kéményévé alakították át a jelenkorban.

A borosjenői mecsét és vár.

¹⁾ Erre az első példát 1755. febr. 23. találom. (Liber mortuorum parochialis ecclesiae B.-Jenő.) 1858-ig az Atzélakat is ide temették és csak ekkor szállították át hamvaikat a mostani plébánia-templomba. — ²⁾ A természettudós *Grossinger* (Universa historia physica regni Hung. II. 457.) panaszkodik, hogy 1779-ben a töméntelen bőregér miatt nem mászhatott fel a »török torony«-ba.

Csak ez a kémény, az egykori minaret, a keresztények templomainak romjai és a pusztatemplomokról elnevezett dűlők emlékeztetnek a mai Aradban arra, hit dolgában milyen válságos időket élt át Aradvármegye azon másfél század alatt, míg a mohammedán szultán s a katolikus császár- király szeszélyeinek kitett Erdély protestáns fejedelmei tartottak reá igényt.

V. Iskolázás.

A török hódítás korában a mai Aradvármegye területén nem volt felsőbb iskola. A főbb urak és papjelöltek az ország más vidékein levő vagy külföldi akadémiákon fejezték be tanulmányaikat. Tótvárad *Kornis* Mihály 1626-ban a leydeni egyetemen tanult, utóbb pedig külföldi útjában is kísérte Bethlen Pétert¹⁾. I. Rákóczy György 1647-ben megdícsérte Arad egyik hőst, *Antalt* vagy *Lippayt*, hogy fiait »atyai gonddal neveltette a tisztesebb tudományokban«²⁾. *Haller* Gábor 1629—1635. külföldi egyetemet látogatott s fennmaradt naplójában sok jellemző vonást örökített meg a német egyetemekről; kiváló matematikus lett belőle, a főiskolákon azonban a korhelységet is megszokta. »Ha bor volna, úgy-e, hamarabb megtalálnád«, korholta Boros-Jenő építőjét I. György, mikor a keresett könyvet nem tudta hamarosan előadni³⁾. A nagyhalmági *Kassa* Sándor tanulásáról, előmeneteléről 1656-ból Illyei Lászlónak és Forró Györgynek szintén több, idáig kiadatlan levele maradt fenn⁴⁾. Azok a gyakran fényes nevek, melyeket Aradvármegye XVI—XVII. századbéli földesurai viseltek, eléggé tanúsítják, hogy a birtokos nemesség színe-java nem nélkülözhetett bizonyos általános műveltséget.

A reform. theologusok is külföldi utazásokkal bővítették tudásukat. »Micsoda vagyok én — kiált fel *Nagy-Ary* Benedek, borosjenei prédikátor⁵⁾ — és micsoda az én erőm? Hogy az idegen országokat imígy-amúgy, Isten kegyelme által megtekintélhettem, kevés költségemnek fogyatkozását eszemben vévén, elmémet egykor fordítám édes hazám s nemzetem köziben való visszatérésre, a végre, hogy az én uram és rólam gyermekségtől fogva kegyelmes gondviselő édes Istenemhez, tisztem- és nemzetemhez való kötelességem szerint én is valakinek valamiben szolgálhatnék. Te tudod, Istenem, ki a szíveknek belső részeit is vizsgálod, hogy nem egyebet, hanem ezt tettem volt fel czélul én-magamnak; melynek megteljesítésére az Úrtól erőt kérvén alázatos könyörgésemben, még minekelőtte kevély, magahányó, iszonyú tengerre szállottam volna, ugyan fogadással is köteleztem volt magamat.« Arad ref. prédikátorai tanuló-éveikben több-

¹⁾ *XIV. LR.* 99b. — ²⁾ *XXIII. LR.* 57a. — ³⁾ *Haller naplója.* Mikó, Tört. Adatok. IV. 49. — ⁴⁾ *Az orsz. levéltárban* NRA. fasc. 840. nro 56. — ⁵⁾ *Nagy-Ary*, Orthodoxus Christianus, azaz igaz vallású keresztyén (Várad, 1651.), az ajánlatban.

nyire megjárták Németország, Hollandia és Anglia egyetemeit, hogy azután méltón járhassanak el itthon »scholai és prédikatori« hivatalkban. Apafy Mihály még 1678. is gondoskodott, hogy Ménesiben és Mikelakán prédikátort és scholamestert tarthassanak a megfogyatkozott számú reformátusok. És ha a török torkában levő Aradmegye iskolaügyéért nem sokat tehettek is Erdély fejedelmei, híven szem-előtt tartották a borosjeneiek számára 1652. kiadott kiváltságlevélben kimondott azt az elvet, hogy »háború és műveltség tart fenn minden államot«¹⁾.

Még a szegény római katolikusok is tettek, a mit tehettek. *Stipan-csics* András radnai r. kath. plébános pl. 1650-ben iskolát nyitott, melyet 35 tanuló látogatott²⁾, *Paulisi* Domokos pedig a bölcsészet doctora s utóbb (1640) a nagyszombati egyetem tanára lett³⁾. — A *görögkeletiek* iskolaügyeiről nem maradt fenn tudósítás; a törökökéről is csak általában mondhatjuk, hogy a mecset mellett iskola is állott. Tanítványaik talán ritkábban adhattak okot olyas kifakadásra, mint a melyet 1666-ban Apafy tett a jenei basához, hogy »a mely magyar deák (a jenei basa nevében küldött) levelet írta, ökrök közt tanult«⁴⁾. Az iskolák dolga azonban mindenesetre nagyon gyöngén állt az akkori Aradmegyében s azok a jó magyarsággal írt levelek és okíratok, melyek a XVII-ik században aradmegyeiek tollából elég fölös számmal kerültek ki, többnyire más vidéken nyert tanúltság jelei. Tury Mihály deáknak 1608. olyan címert adott a fejedelem, melyben a daru egyik lábával kardot villogtat, csőrében pedig író tollat tart⁵⁾. Ezt kétségkívül mint megyei ember érdemelte meg a jenei deák. Sőt a törökök is súlyt fektettek a magyar nyelv megtanulására. Sok tudott közölük magyarul s pl. Moharem gyulai basát éppen akkor vágták le a portyázók, mikor fiát a magyar nyelv elsajátítása végett vitte Jenőbe⁶⁾.

VI. Irodalom.

Főbb iskolák és a műveltség egyéb középpontjainak hiányában irodalmi élete sem lehetett, csupán írói voltak a hódoltság korabeli Aradnak. Írói érdemeket főkép a papi pályán lehetett szerezni; *Megyery* András borosmegyeri lelkésznek 1631. még címerébe is bibliát olvasó, *Nagy-Ary* Benedek jenei prédikátoréba pedig kiterjesztett karokkal imádkozó papot rajzoltatott a fejedelem. »Hogy én is amaz egy talentomos szolgálával — írja *Nagy-Ary*⁷⁾ — hallgatásom, félelmem restségem, vagy egyéb gondviseletlenségemmel Uramnak nálam letött girácskáját el ne ásnám, mindenütt, a hol s miben illet, szólottam, szólom is ennekutána is az én Istenemnek igazságát az ő dicsőségére, minden félelem és tekintet nélkül.«

¹⁾ *Fábián*, I. 222. — ²⁾ *Ferrendssin*, Chron. Bosnae, 37. — ³⁾ *Szentiványi*, Continuatio diss. paral. memor. rerum in Hung. (1700.) 40. l. — ⁴⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VI. 322. — ⁵⁾ *VI. L.R.* 159—160. — ⁶⁾ *Szalárdy*, 260. — ⁷⁾ *Orthod. Christ.*, az ajánlatban.

Magának a *vallásos irodalomnak* is csak néhány munkatársa akadt Aradban. A régiebb nemzedékből a dombegyházi születésű Basarági Vid János 1571-ben adta ki a »keresztyén vallásnak minden ágozati«-t, Szegedi Kís István pedig 1573-ban a Szentháromságról (Assertio vera de trinitate), 1584-ben s azután még gyakran a római pápaságról (Speculum romanorum pontificum) írt s 1585-ben Istenről és emberről való theologiai vélekedéseket ösmertető könyvét (Theologiae sinceræ loci communes de deo et homine), végül 1592-ben a próféták s 1598-ban az evangélisták könyveihez latinul adott magyarázatait, melyeket kétségkívül szívesen olvastak Aradban is, hová őt reformatori pályája kezdetének emlékei kötötték.

Az ellenreformatio ellen való küzdelemben nyomot hagyott *Pécsvárad*i Péter jeni lelkésznek még váradi tanár korában Pázmány Péter két könyvére 1629. írt felelete, melynek az a jelszava, hogy »a megveszett elméjű és a hitben megvetetett emberek tovább nem mehetnek; mert ezeknek esztelenségök nyilvánvaló leszen mindenek előtt.« Erre a szenvedélyes és bőbeszédű támadásra Sallay Istvánnal íratta meg czáfolatát Pázmány¹⁾. *Keresszegi* Istvánnak prédikációi csak annyiban tartoznak ide, hogy azokat 1635-ben Petneházy István özvegyének költségén adta ki. 1651-ben *Nagy-Ary* Benedek jeni lelkész »Orthodoxus Christianus, azaz igaz vallású keresztyén« című munkájában 253 lapon foglalkozott a hit lényegével. »Sok és nehéz, de — úgymond — minden napra szükséges dolgok vannak ilyen kicsiny helyen egybeszorítva. Némelyek sok rhetorikai ékességet, szólásban való czifrát, vagy inkább tarafarát nem tapasztalván meg e munkában, főképen a kik fülöket affélére inkább, mint a dolognak nagyságára szoktatták, erre nézve e traktában több símaságot, czifrább beszédeket fognak netalán kívánni. Azonban — teszi hozzá — az igazság együgyű beszédben szokott járni«. Még csak borosjenei *Hegyesi* István »Kegyességnek nagy titka« címmel 1686. Naláczy István hunyadarándi főispán költségén kiadott nagy (855 lapnyi) munkáját említhetem, melyet a Szentháromság tanának védelmére kérdésekben és feleletekben írt.

Abban a bibliafordításban, mely a debreczeni egyházkerület rendeletéből Komáromi *Csípkes* György közreműködésével az eredeti héber és görög szövegből 1675-ben készült, résztvett *Kisfalvy* Tamás szalontai, korábban borosjenei lelkész is.

Görögből és latinból magyarra fordítva, *Laskay* János debreczeni mester (tanító), utóbb lippai prédikátor 1592. adott ki egy füzetet »Az Aesopus életéről, erkölcséről«²⁾. Ugyancsak Laskay 1589-ben Verböczy hármaskönyvét is lefordította; ez azonban nem maradt reánk³⁾. A másik jogi könyv, Kithonics Directio methodicájának fordítása is csak annyiban

¹⁾ Mindkettőnek ismertetése a címlapok fac-similével *Fraknóinál* (Pázmány, 302—4.).

— ²⁾ Egyetlen példánya az erdélyi muzeum könyvtárában. — ³⁾ *Szabó*, Régi Magyar Könyvtár, 194. l.

tartozik ide, a menyinyiben Kászonyi János váradjai lakos készítette 1650-ben.

A *költők közül* egyedül *Balassa* Bálintot említhetjük. Családja¹⁾ ugyan királyi elhatározás következtében már 1569-ben elvesztette arad-zarándmegyei javait, az erdélyi fejedelmek azonban továbbra is birtokosnak tekintették a költőt, ki azonban még sem élvezhette jöszágai jövedelmét. Forró szerelemre gyúladt e vidék leggazdagabb földesasszonya, Losonczy Anna, a temesvári hősnek leánya iránt s epedő szép költeményeket írt hozzá akkor is, mikor Anna Ungnad Kristófhhoz ment férjhez. »Gondolkodó, bús szerelem emésztette«, mivel Isten »bírhatatlan vágyra«, arra gerjesztette, kit neki meg nem adhatott. Az »Istenes énekek« halhatatlan írója²⁾ azonban csak birtokigényei szerint tartozik e könyvbe. 1594. történt elhunytá után aradi és zarándi javait 1609-ben nővére, Anna (Paczód Ferenczné) kapta.

A *történetírók* sorában is csak kölcsönvett jelesekkal találkozunk. *Szamosközy* István, a borosjenei jegyző fia, árva volt már 1591-ben, midőn Kovacsóczy kancellár külföldi tanulmányútra küldötte. »Történeti Maradványai«, melyeket négy kötetben az akadémia költségén adott ki Szilágyi Sándor, Aradvármegye történetéhez is becses adatokat tartalmaznak. — *Kemény* János, kinek Aradban is voltak birtokai, önéletírataiban (1607—1655) szintén megemlékezett Aradról. Ellenben hallgat róla naplójában *Haller* Gábor, ki Boros-Jenő fölépítésével adta jelét a várépítésben s a mérnöki tudományokban való jártasságának. Az *orvosok* közül hírnevet csupán Basarági *Vid* János szerzett, ki még 1564-ben kiadta *De remediis pestis prophylacticis* című könyvét; magyar chirurgiája, vagyis a sebgyógyításának mesterségéről írt négy könyve azonban kéziratban maradt s ha el nem veszett, lappang valahol. A mai Arad egész területén kivüle még csak a bekényi (buttyini) sebészt említik 1651-ben, de ezt sem nevezik meg³⁾. A sebészetet kétségkívül a borbélyok gyakorolták, kik azért pl. Boros-Jenőben külön czéhet is alkottak. *Vid* János kortársáról, *A Plumbo* János radnai guardiánról emlékezetben maradt, hogy különféle házi-orvosságokat tudott készíteni, miért a törökök s oláhok egyaránt becsülték. A törökök Pankotán és Monyásán fürdőket nyitottak, mi által jó szolgálatot tettek ugyan az egészségügynek, török orvosokról azonban nincsenek följegyzéseink, sőt ők maguk is gyakrabban fordultak kuzslókhhoz⁴⁾.

¹⁾ Erről I. könyvem I. kötetét a 340. lapon. Az ott közölt címert a 249. lapon egy jobban rajzolttal cserélem ki. — ²⁾ V. ö. Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Szerk. Szilágyi Áron. Budapest, 1879. 8r. LIII és 354 lap. — ³⁾ *Fábián*, I. 88. — ⁴⁾ Lippai oláh néphagyomány szerint a zsarnok lippai basa egy javasasszony hírében álló molnárnéval gyógyíttatta magát túlságos kövérsége ellen. Az asszony nyers ökörbőrbe varatta, azután a mestergerendára felkötözte, alatta pedig illatos füveket égettetett el, melynek illata be-

Az idők s a körülmények általában véve nem kedveztek Aradban a tudományoknak. Irodalmi és tudományos élet nem is fejlődhetett a török hódítás korában olyan területen, hol csak néhány népiskola tengődött. A hogy a végbeliekről megírta volt Balassa Bálint, a vitézeknek »a nagy széles mező s a szép liget-erdő volt sétáló palotájok, — az útnak lese, kemény harcok helye tanuló-iskolájok; csatán való éhség, szomjúság s nagy hévség, fáradtság multságok.« S az egyetlen multság, mely a XVII. századból átszállt a már szabad XVIII.-ra, egyúttal egyetlen emléke annak, hogy a török bennlakása mégis hatott valamit a népdalra és zenére, az a szüreti dobzódás volt, melyet a XVIII. században ismételve eltiltott Aradvármegye s miatta 1748-ban 12 frtjával büntette meg a siklói lakosokat. Csakhogy ez a dal is oláh volt már. A török idők viszontagságai után Aradban csak itt-ott hangzott magyar ének a templomok rozzant fedélzete alatt, magyar dal a nagy széles mezőn, a szép ligeterdőn. Eltűnt a magyar nyelv, irodalom és műveltség, mert eltűnt »a végbelieknek, ifjú vitézeknek dicséretes serege.«

lehelése végett erősen kellett kiabálnia, a zajra összefutó cselédek azonban, meghagyás szerént, elkergetnie. Harmadnap már (mindennap friss ökörbőrbe bujtatva) sokkal könnyebben érezte magát, mivel azonban a bosszúálló molnárné most mérges füvet égetett el alatta, fúladozni kezdett s hiába hitta cselédeit. Azok, kiket a két első nap mindig visszakergetett, most feléje sem mentek s a basa nagy kínok közt halt meg. (*Eisenkolb* tanár úr közlése).

Balassa czfmere.